

ФЭНЛЭРИН ТЭДРИСИ МЕТОДИКАСЫ

Сов.ИКП-ийн ХХ ГУРУЛТАЙЫНЫН ГЭРАРЛАРЫ ИЛЭ ЭЛАГЭДАР ОЛАРАГ ССРИ ТАРИХИ ТЭДРИСИ МЭСЭЛЭЛЭРИ

I.

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын ХХ гурултайы өз гэрарларында хүсүс гейд этмишдир ки, өлкөмизин зэхмөткешлэринин, хүсүс-илэ кэнч нэслин коммунист тэрбийэси эн мүһүм вэзифэлэримиздэн биридир вэ бу мөсэлэни мүвөфгэгийэтлэ һэлл этмэк үчүн мөфкурэ тэсиринин бүтүн вэситэлэриндэн истифадэ этмэк лазымдыр. Гурултай мөфкурэ ишиндэ сайыглыгы артырмагы, марксизм нэзэрийэсинин сафлыгыны сэй вэ чиддийэтлэ горумагы, буржуа мөфкурэсинин тэзэхүрлэринэ гаршы барышмаз мүбаризэ апармагы тэлэб этмишдир.

Сов.ИКП Мөркэзи Комитэсинин тэшэббүсү илэ партиянын ХХ гурултайы шэхсийэтэ пэрэстишин ағыр нэтичэлэрини, И. В. Сталинин һэятынын сон дөврүндэ бурахылмыш чидди сэхвлэри ачыг демэйн зэрури һесаб этди. Гурултай ени һэятын эсл ярадычыларынын Коммунист партиясы тэрэфиндэн истигамэтлэндирилэн халг күтлэлэри олдуғуну нэзэрэ алараг шэхсийэтэ пэрэстиш галыгларына гаршы мүбаризэни күчлэндирмэйн тэклиф этди.

Мөркэзи Комитэ гурултайын көс-тэришлэринэ эсасэн 1956-чы ил июнун 30-да «Шэхсийэтэ пэрэстиши вэ онун нэтичэлэрини арадан галдырмаг» һагында гэрар гөбул этди.

Марксизм-ленинизм классиклэри шэхсийэтэ пэрэстиши марксизмдэн

көрийэ чөжилмэнин чидди вэ зэрэгли бир тэзэхүрү кими, идеализмин эн чох айылмыш бир формасы кими гиймэтлэндирмишлэр.

«Гэһрэманлар» вэ «гара чамаат» һагында суб'ектив нэзэрийэлэр һәм-ишэ күтлэлэрин ярадычылыг ролуну кичилтмөклэ элагэдар олмушдур. Марксизм-ленинизм классиклэрин шэхсийэтэ пэрэстишин тэзэхүрлэрини һәм-ишэ гэтийэтлэ пислэмншлэр. Энкелс гейд этмишдир ки, Маркс вэ о, һәм-ишэ айры-айры шэхс-лэрин хидмэтлэрини күтлэ гаршысында дэбдэбэ илэ нүмайиш этдирмэйн алейһинэ олмушлар. Энкелс язырды: «Һэр шейдэн дэ чох биз сағ икэн шэхсэн бизэ аид олан нүмайишлэрин алейһинэ идик».¹

Ма'лумдур ки, В. И. Ленин Михайловски вэ халгчылыгын башга рэһбэрлэринэ гаршы кэскин чыхыш этмиш; «гэһрэманлар» вэ «гара чамаатын» ролу һагында онларын суб'ектив көрүшүнү тэнгид атэшинэ тутмушдур. Халгчылар күтлэлэрин тарихдэки ярадычылыг ролуну һечэ эндирир вэ айры-айры шэхсийэтлэрин ролуну шиширдирдилэр—куя бу айры-айры шэхсийэтлэр өз идеялары вэ өз ирадэлэри илэ тарихэ истигамэт верир, тарихи ирэли апарырлар.

Марксизм-ленинизм өйрэдир ки, чөмиййэтин тарихи айры-айры көр-

¹ К. Маркс вэ Ф. Энкелс, соч., XXVIII ч., 1-чи нэшри (русча), сәһ. 385.

кәмли шәхсләрин тарихи дейил, һәр шейдән эввәл истәһсал васитәләринин инкишафы тарихидир, мадди не'мәтләри истәһсал эдән зәһмәткеш күтләләрин тарихидир. Әлбәттә, марксизм-ленинизм бунунла бәрәбәр көркәмли шәхсийәтләрин әһәмийәтини дә инкар этмир.

Марксизм-ленинизм классикләри көстәрмишләр ки, тарихи инсанлар ярадырлар, лакин онларын фәәлийәтинин мүвәффәгийәтини ичтимаи шәраит тә'йин эдир.

Демәк, тарихи шәхсийәтә гиймәт вериркән она суб'ектив ме'яр нөгтеи-нәзәриндән янашмаг, онун яхшы кейфийәтләрини тә'рифләмәк вә пис чәһәтләрини писләмәк дүзкүн үсул дейилдир, тарихи шәхсийәтин кейфийәтләринә вә ролуна һәммин шәхсийәтин фәәлийәт көстәрдийи конкрет шәраити тәһлил этмәк йолу илә гиймәт вермәк лазымдыр.

Тарихи шәхсийәти вә онун фәәлийәтини, өйрәндийимиз тарихи дөврүн фонунда, мүййән синифлә, онун мәнәфеи вә мәфкурәси илә сых әлагәдә, конкрет гиймәтләндирмәк лазымдыр. Тарихи тәдгигат әсәриндә шәхсийәт өз синфи вә фәрди хүсусийәтләри илә бәрәбәр «чанлы шәхсийәт» олмалыдыр. Тәдгигатчы тарихи шәхсийәтин фәәлийәтинин синфи нөгтеи-нәзәрдән тәһлил этмәли, синфи тәһлил мөвгеиндән чыхыш этмәлидир, ялныз бу заман шәхсийәтә пәрәстишдән яха гуртарараг, шәхсийәтин фәәлийәтинә һәгигәтән тарихән дүзкүн гиймәт вермәк мүмкүн олар. Тарихи яхшылашдырмаг, яхуд писләшдирмәк чәһдләри тарих элминин об'ективлийи вә партиялылығы һаггында марксизм-ленинизм принсипиндән ачыгдан-ачыга узаглашмаг демәкдир.

Партиянын XX гурултайынын тарихи гәрарлары ССРИ тарихинин бир сыра мәсәләләринә чидди сурәтдә енидән бахмагы, тарихин бир ярадычысы кими халгын ролуну дәриндән ачыб көстәрмәйи, айры-айры шаһларын, сәркәрдәләрин вә башга тарихи хадимләрин фәәлийәтинә об'ектив вә синфи гиймәт вермәйи,

милли һәрәкатлара һәртәрәфли вә диалектик характеристика вермәйи вә саирәни тәләб эдир.

Шәхсийәтә пәрәстишә гаршы мүбаризәдә партия тарихин һәгиги ярадычылары вә һәрәкәт веричи гүввәләри олан халг күтләләринин һәлләдичи ролу һаггында марксизм-ленинизм тә'лиминә әсасланыр. Тарихин бүтүн тәчрүбәси көстәрир ки, чәмийәтин бүтүн мадди не'мәтләрини ярадан халг күтләләридир, мәдәнийәтин вә үмумийәтлә ичтимаи һаятын бүтүн формаларынын инкишафында һәлләдичи ролу мәнз халг күтләләри ойнайырлар.

Мәнз буна көрә Коммунист партиясы тарихдә шәхсийәтин ролуна суб'ектив-идеалист мүнәсибәт галыгларына гаршы гәти мүбаризә апарыр вә шәхсийәтә пәрәстишә гаршы чыхыр, кениш зәһмәткеш күтләләриндә өз гүввәләринә инам тәрбийә эдир, онларын тарихи ролуну баша салыр.

Шәхсийәтә пәрәстиши арадан галдырмаг, әлбәттә, тарихдә шәхсийәтин ролуну кичилтмәк дейилдир. В. И. Ленин болшеви́змнин һәлә илк шәфәги парлаян заман демишди ки, тарихдә һеч бир синиф өз сияси рәһбәрләрини, өз габагчыл нүмайәндәләрини ирәли чәкмәдән, етирмәдән, һакимийәт башына чата билмәмишдир. Лакин чәмийәтин һәлләдичи тарихи гүввәси айры-айры көркәмли шәхсләр дейил, мадди вә мә'нәви не'мәтләри ярадан зәһмәткеш күтләләридир. Халг—тарихин ярадычысыдыр. Буна көрә тарихи айры-айры көркәмли шәхсийәтләрин фәәлийәти илә мәһдудлашдырмаг олмаз.

Тарих элминдә вә тарих тәдريسиндә шәхсийәтә пәрәстиш галыгларына гаршы мүбаризә, хүсусилә тарихи хадимләрин ролуна шиширдилмиш гиймәт вермәйә гаршы мүбаризә совет мәктәбинин әсас вәзифәләрини мүвәффәгийәтлә еринә етирмәк үчүн мүһүм шәртдир.

Тәәссуф ки, һазырда орта мәктәпләрдә ишләнән ССРИ тарихи дәрсликләри, X синфин дәрслии мүс-

тәсна олмага, 1956—57-чи дәрс или үчүн енидән ишләнмәдән вә дүзәлишсиз тәкрат чап әдилмишдир. Буна көрә мәктәб дәрсликләриндә бурахылмыш вә бундан сонра ССРИ тарихи тәдрисиндә арадан галдырылмалы олан нөгсанлары вә сәһвләри мүәллимләрин нәзәринә чатдырмаг актуал әһәмийәти олан мүнүм бир мәсәләдир.

II.

Шәхсийәтә пәрәстиш ССРИ тарихинин һәлә илк бөлмәләриндә—гәдим Рус дәвләтинин тарихинә вә онун XII—XIII әсрләрдәки феодал парчаланмасына һәср олунмуш бөлмәләрдә өз ифадәсини тапмышдыр. О, айры-айры гәдим рус князларынын фәалийәтинин әһәмийәтини бөйүтмәк, һәмчинин онларын сиясәтинин синфи асылылығыны нәзәрә алмамаг шәклиндә тәзаһүр әдир.

Гәдим Рус дәвләтинин истәр Вәтәнимизин тарихиндә, истәрсә башга Авропа өлкәләринин сияси тарихиндәки бөйүк әһәмийәти һамыя мәлүмдур. Гәдим Рус дәвләтинин бейнәлхалг әлағәләрини вә бейнәлхалг әһәмийәтинин мөһкәмләтмәк сәһәсиндә гәдим рус князларынын, хусусилә Святославын, Владимир Святославичин, Ярослав Мудрынын фәалийәти бөйүк рол ойнамышдыр. Лакин онларын фәалийәтини гәдим Рус дәвләтинин инкишафында әсас вә һәлләдичи гүввә кими гиймәтләндирмәк олмаз. Бурада һәлләдичи гүввә илк нөвбәдә халг күтләләри—өз әмәйн илә илк феодал чәмийәтинин мадди базасыны яратмыш, өз һәрби истәдады илә гәдим Рус дәвләти тарихини шанлы сәһифәләрлә зәнкинләшдирмиш смәрдләр вә сәһәткарлар олмушлар. Буна көрә айры-айры князларын фәалийәти тарихин һәгиги ярадычысы олан халг күтләләринин ролуну кәлкәдә гоймамалыдыр. Бундан башга, князларын фәалийәти онларын өз синфи илә, феодал чәмийәти вә дәвләтинин синфи гурулушу илә сых әлағәдә көстәрилмәлидир.

Гәдим рус князларынын фәалийәтини характеризә этмәйә башла-

йыркән һәр шейдән әввәл шакирдләрә гәдим Рус дәвләтинин ибтидаи феодал характерини көстөрмәк лазымдыр, буну көстөрмәк лазымдыр ки, феодалларын ени тәшәккүл тапан синфи ялныз славян гәбиләләрини бирләшдирмәйә дейил, күтләләри феодал истисмарына табә этдирмәйә дә чан атырды. Бөйүк Карл империясынын ярадылмасы Гәрби Авропада кәндлиләрин феодал истисмарыны дәринләшдирдийн вә кәнишләндирдийн кими, гәдим Рус дәвләтинин әмәлә кәлмәси Шәрғи Авропада феодал мүнәсибәтләринин инкишафыны сүр'әтләндирди. Әлбәттә, феодал мүнәсибәтләри гәдим Рус дәвләтинин ярадылмасындан әввәл инкишаф этмәйә башламышды. Олегин һәрби сәфәрләриндә вә княз Игорә гаршы древлянларын үсянынын Олег дружинасы тәрәфиндән ятырылмасында гәдим Рус илк феодал дәвләтинин ики әсас вәзифәси өзүнү көстөрмәйә башлады—бу вәзифәләр славян гәбиләләрини бирләшдирмәк уғрунда вә төчү гоймаг йолу илә, сонралар исә кәндли ичмаларынын торпаг мүлкийәтини княз дружинникләринә пайламаг йолу илә һәмин гәбиләләрин истисмарыны күчләндирмәк уғрунда мүбаризәдән ибарәт иди.

Гәдим рус князлары Святослав, Владимир вә Ярослав Мудры, өз дружиналарына, һәмчинин лазым кәлдикдә дружинанын көмәйинә етишмәк үчүн йығылан дәстәләрә архаланараг, гәдим Рус дәвләтинин юхарыда көстәрдиймиз әсас вәзифәләрини гәтийәтлә еринә етирмәк йолу илә ени инкишаф эдән феодаллар синфинин һакимийәтини мөһкәмләтмәйә фәал ярдым көстәрирдиләр. X әсрин сонундан башлаараг Русия әмәкчи күтләләринин феодал истисмарыны мөһкәмләтмәкдә христиан килсәси дә әйнилә белә бөйүк рол ойнамаға башламышдыр.

Владимир Мономах башга тарихи шәраитдә фәалийәт көстөрмәйә башламышдыр—онун дөврүндә гәдим Рус дәвләти парчаланмаға башламышдыр, халг күтләләри көчәри-

половетслэрин һүчумларына гаршы гәһрәманчасына мүбаризә апарыдылар. Владимир Мономах тарихә бөйүк сияси хадим вә сәркәрдә кими дахил олмушдур. Онын фәал иштиракы илә 1103 вә 1111-чи илләрдә Рус гошуну Половетс чөллэринин узаг ерләринәдәк кедиб чыхмышды. Сон һәрби сәфәрдә половетсләрә Дон чөлләрийдә, индики Харьков шәһәри районунда сарсыдычы зәрбә эндирилмишди, бу зәрбәдән сонра Половетс гәбиләләринин бир һиссәси Шимали Гафгаза көчмүшдү.

Владимир Мономахын половетсләрә гаршы мүбаризәсинин тәкчә Русия үчүн дейил, Европанын башга өлкәләри үчүн дә бөйүк әһәмийәти вар иди.

Бунунла бәрәбәр бу князын фәалийәтинин башга бир чәһәтини дә нәзәрдән гачырмаг олмаз—о, 1113-чү илдә Киевдә аловланмыш халг үсянынын ятырылмасында фәал иштирак әтмишдир. Дәрсликдә бу мәсәлә өтәри гейд әдилмишдир. Һалбуки халг күтләләринин Киев князы Святополк Изяславичә нифрәтиндән Владимир Мономах һәр шейдән әввәл өз сияси нүфузуну күчләндирмәк үчүн истифадә әтмишдир. Дөвләтин сияси бирлиий уғрунда онун мүбаризәси, шәксиз, тәрәггипәрвәр әһәмийәтә малик иди, ләкин бу мүбаризә илк нөвбәдә ени халг үсянларындан вә половетслэрин ени һүчумларындан горхмагла бағлы иди. Русиянын истиглалийәти вә бирлиий уғрунда мүбаризәдә һәлләдичи гүввә Владимир Мономах дейил, халг күтләләри иди.

Русиянын феодал пәрәкәндәлийн дөврүндә Юри Долгоруки, Андрей Боголюбски, III Всеволод, Даниил Галицки кими князлар да мүәййән мүтәрәгги рол ойнамышлар. Александр Невскинин вә Дмитри Донскоюн фәалийәтинин әһәмийәти хүсусилә бөйүк иди. Русияда арасы кәсилмәз феодал чәкишмәләрини вә феодал муһарибәләрини нәзәрә алсаг, Александр Невскинин вә Дмитри Донскоюн фәалийәтинин мүтәрәгги әһәмийәтинә гиймәт вер-

мәк үчүн, Гәрби Европанын феодал пәрәкәндәлийн дөврүндә крал һакимийәтинин фәалийәти һаггында Энкелсин дедийи сөзләри тәкрар әтмәлийик. Энкелс көстәрмишди ки, о заман крал һакимийәти «гайдасызлыг, һәрч-мәрчлик ичиндә гайдаганунун нүмайәндәси иди»¹.

Ләкин юхарыда адлары чәкилмиш рус князларынын фәалийәтинин мүтәрәгги әһәмийәтиндән данышаркән яддан чыхармаг олмаз ки, онлар феодал идиләр, феодал гайдаганунларынын нүмайәндәләри идиләр, онлар бүтүн рус торпагынын дейил, илк нөвбәдә өз князлыгларынын мәнафеи уғрунда мүбаризә әдирдиләр. Мәсәлән, Юри Долгоруки мәнз буна көрә «долгоруки» (әли узун) адландырылмышдыр ки, бүтүн фәалийәти әрзиндә өз Ростов-Суздак князлыгындан чох узаг олан Новгород, Смоленск, Киев кими шәһәрләри әлә кеңирмәйә чан атмышдыр. Юри Долгоруки Русиянын феодал пәрәкәндәлийн дөврүнүн типик княздыр. О, рус торпагларыны гәсб вә гарәт әдир, рус әһалисини әсир тутур, онлара гаршы зоракылыг әдирди.

Москванын ады биринчи дөфә 1147-чи илдә Юри Долгорукинин фәалийәти илә әлағәдар олараг чәкили.

Рус князларынын өз дружиналары илә бирликдә Москвая дөвәт әдилмәси көстәрир ки, 1147-чи илдә Москва нәинки мөвчуд иди, һәтта һәлә о заман әһәмийәтли дәрәжәдә бөйүк бир гәсәбә иди. Твер салнамәсиндә гейд әдилмишдир ки, Юри Долгоруки «град» (истеһкам) Москванын бинөврәсини Неглинная чайынын ашағысында вә Юзанын юхарысында гоймушдур. Бу Истеһкам-гала Боровитск бурнунун ән йүксәк ериндә, йә'ни индики Москва Кремлинин чәнуб-гәрб күнчүндә иди. Демәк, Юри Долгорукини биз гәсәбә Москванын дейил, гала кими мөһкәмләдилмиш шәһәрин — Москва галасынын ярадычысы һесаб әдирик,

¹ К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, XVI чилд (русча), I һиссә, сәһ. 445.

гәсәбә Москваны исә халг күтлэләри яратмышды.

1154-чү илдә Юри Долгоруки Киев алды вә бөйүк княз оларак бурада яшамаға көчдү. Оун Киевдәки фаалийәтнинн характери һагында мә'луматымыз азыр.

Юри өлдүкдән сонра, онун дәфни күнүндә Киевдә Юринин дружинникләринн гаршы халг үсяны аловланды. Тарихчи В. Н. Татишевин яздыгына көрә үсянчылар белә дейрмишләр: «Сиз бизи дейүрдүнүз, өлдүрдүнүз, гарәт эдирдиниз, бизим арвадларымызы вә гызларымызы зорлайырдыныз; сиз бизим гардашларымыз дейил, дүшмәнләримизсиниз».

Шүбһә йохдур ки, Александр Невски бөйүк дәвләт хадими вә сәркәрдә иди. Оун башчылығы илә Исвеч вә алман чәнкавәрләри үзәриндә әлдә эдилмиш гәләбәләрин ялныз рус халгы тарихиндә дейил, Балтик өлкәләри халгларынын тарихиндә дә бөйүк әһәмийәти вар иди. Александр Невскинин дәврүндә рус гошуну ичәрсиндә рус салнамәчиләринин «Пяток» адландырдыгы бешалайлы гурулуш камил шәкил алыб мөһкәм ер тутду. Бу гурулуш Гәрби Европанын чәнкавәр гошунларынын һәрби гурулушуна нисбәтән даһа габагчыл иди.

Александр Невски вәтәнпәрвәр иди, чәсур вә мәрд адам иди. Оун мүасири онун һагында демишдир: «О, һәмишә галиб вә һәмишә мәғлүбәдилмәз иди».

Лакин Александр Невскинин сясәтинин синфи-феодал характерини шакирдләрә көстәрмәмәк сәһв оларды. Александр Невски бөйүк бир сәркәрдә кими тәкчә Исвеч вә алман чәнкавәрләринин гошунларыны мүвәффәгийәтлә дармадағын этмәклә кифайәтләпмәмиш, әйни заманда халг үсянларыны да, хүсусилә Новгороддакы халг үсяныны боғмушдур. Гызыл Орда илә мүнәсибәт мәсәләсиндә о, ялныз рус торпағынын мәнәфеини күддүйү үчүн дейил, һәм дә өз гардашы Андрейи бөйүк княз һакимийәтиндән мәһрум этмәк мәғ-

сәдилә әһтиятлы давраһырды. Ахырда о, өз истәдийинә наил олду. Беләликлә, Александр Невски дә өз феодал дәврүнүн вә өз синфинин һагыгы оғлу иди.

Москва князларынын бирләшдирмә сясәти ялныз хейли вахт кечдикдән сонра, XIV—XV әсрләрдә мүвәффәгийәтлә нәтичәләнди, чүнки халг күтләләринин әмәйи өлкәнин сясәти пәрәкәндәлийини арадан галдырмағ үчүн итисади зәмин һазырламышды.

Рус халгынын, мәркәзи Москвада олан ваһид бир дәвләтдә бирләшмәси мүййән дәрәчәдә мәнфур татар-монгол әсарәтинә гаршы әлбир мүбаризә апармағ зәрурәтинә көрә сүр'әтләндирилмишди. Эпкелс язырды ки, Русияда «...Удел князларынын итаәт алтына алынмасы татар зүлмүндән азад олмагла янашы кедирди вә гәти оларак III Иван тәрәфиндән мөһкәмләндирилди»¹. Шүбһә йохдур ки, Гызыл Орда вә башга харичи дүшмәнләрә гаршы мүбаризә халг күтләләрини Москва князларынын бирләшдиричи сясәтинә көмәк этмәйә руһландырды. Лакин буна бахмаярағ Москванын йүксәлмәсиндә Москва князларынын ролуну шиширтмәк олмәз.

1947-чи илдә Москванын 800 иллийи байрам эдиләндән бәри Иван Калитанын бирләшдиричи сясәтинин әһәмийәти хүсусилә гейд эдилмишдир. Оун ролу мәктәб дәрслийиндә дә шиширдилмишдир. Бурада биз охуяруг: «Иван Калита өз князлығында мүййән интизам ярадачағ дәрәчәдә гүввәтли иди. Салнамәчинандырыр ки, онун заманында «Бүтүн рус торпағында бөйүк динчлик башланды вә татарлар аргыг бу торпагы ишғал этмәдиләр».

Дәрслийн мәтниндән белә бир нәтичә чыхармағ олар ки, кәләчәк ваһид дәвләтин әразисинин бирләшмәсини мәһз Иван Калитанын сясәти тә'мин этмишдир. Һалбуки рус торпағынын бирлийи идеясынын бу

¹ К. Маркс вә Ф. Эпкелс, Әсәрләри, XVI чилд (русча), I-чи һиссә, сәһ. 450.

князя нә гәдәр яд олдуғуну көрмәк үчүн торпагларын, шәһәрләрн, кәндләрн вә әмлакын оғуллари арасында бөлүшдүрүлмәси һаггында Иван Калитанын вәсыййәтнамәсини охумаг кифайәтдир. Иван Калита Москва князлығyny өз шәхси вәтчинәсы һесаб әдән типик бир феодал иди.

Иван Калитанын фәалийәтнин характери һаггында данышмамаг олмаз. О, Гызыл Орданын көмәйи илә Твердә халг үсәныны боғмушдур. Өз дүшмәнләринә гаршы мүбаризәдә о, дүзүнә, ачыг вә намусла чыхыш әтмир, бөһтанлара әл атыр, Гызыл Орда ханыны өйрәдиб шәхси дүшмәнләри олан князларын үстүнә салдырды. Марксын дедийи кими, Иван Калита уделләри гәсб әтмириди, лакин һисс әдилмәдән гәсбкар татарларын һакимийәтинә әлә истигамәт веририди ки, бу һакимийәт ялныз онун—Иван Калитанын өз мәнәфеинә хидмәт көстәририди.

О заманкы шәраитдә Иван Калитанын сясәти, әлбәттә, Москва князлығyny күчләнмәсинә көмәк әдирди. Маркс һеч дә тәсәдүфән гәйд әтмир ки, «онун дөврүндә Москванын гүдрәтинин әсасы гоюлмушдур»¹. Лакин, әлбәттә, бу гүдрәтин әсасыны Иван Калита өзү гоймамышды.

1380-чы илдә Дмитри Донскою башчылығы илә рус халгынын Гызыл Орда үзәриндә гәләбәсиндән сонра Москванын XIV әсрдә йүксәлмәси илк нөвбәдә халг күтләләринин әмәйи саяәсиндә мүмкүн олмушду, илк нөвбәдә халг тәрәфиндән һазырланмыш вә тәмин әдилмишди, чүнки халг күтләләри бу заман үчүн әкинчилиийи, мүхтәлиф пешәләри, шәһәрләри бәрпа әтмишдиләр. Москва князлығы әразисинин бөйүк һиссәсиндә о заман габагчыл олан үчгарлалы әкин системи тәтбиғ әдилириди. Москва ялныз инкишаф әтмиш әкинчилиийин дейил, сәнәткарлығын да мәркәзи олмушду. Һәлә XIV әсрин биринчи ярысында Москва ме-

тал әмәлинын надир вә чәтин үсулларыны мәнимсәмәк сәһәсиндә, метәләритмә вә силаһһазырлама ишиндә башга рус шәһәрләрини өтүб кечмәйә башламышды.

Бурада бир мәсәләнин дә сон дәрәжә бөйүк әһәмийәтини гәйд әтмәк лазымдыр: Москва Шимал-Шәрг Русиянын айры-айры һиссәләри арасында иғтисади, сясии вә мәдәни әлағәләрин тәдричи инкишафы әсасында рус (великорус) халгы етишән әразинин мәркәзиндә ерләшмишди.

Нәһайәт, бу чәһәтин дә мүәййән әһәмийәти вар иди ки, гоншу князлығлар (Рязан, Смоленск вә Нижегород князлығлары) Москваны Гызыл Орда вә Литва феодалларынын басынларындан горуюрдулар.

Бүтүн бунларын нәтижәсиндә Москва «парчаланмыш Русиянын бир мәркәзләшмиш дөвләтдә бирләшмәсинин» нәинки тәшәббүскары, һәм дә әсасы олду.

III.

Програмын «Мәркәзләшмиш чохмилләтли Рус дөвләтинин әмәлә кәлмәси» бөлмәсинин өйрәдилмәсиндә чидди нөгсанлар вардыр.

Һазырда ишләнән дәрсликдә бу просесин иғтисади вә сясии сәбәбләри кифайәт гәдәр конкрет изафә әдилмәмишдир. «Рус дөвләти әразисинин әмәлә кәлмәси» бөлмәсиндә (§ 34) бу мүһүм мәсәләйә чәми бир нечә сәтир һәср әдилмишдир. Һәмин параграфда дейилир: «XIV әсрдән башлаяраг айры-айры рус князлығлары арасында даһа сых иғтисади әлағәләр яранырды. Бу чәһәт онларын тәдричән бирләшиб милли Рус дөвләти әмәлә кәтирмәләринә сәбәб олду. Татарлара вә башга харичи дүшмәнләрә гаршы мүдафиә тәшкил әтмәк зәрурәти дә бу бирләшмә просесинин кедишини сүр'әтләндирмиш олду»¹. Параграфын бүтүн сонракы мәзмуну III Иван дөврүндә Москва бөйүк князлығynyн демәк олар ки, бүтүн Шимал-Шәрги Рус торпагларыны өзүнә нечә бирләшдирмәси-

¹ Маркс вә Энгелс архив, VIII чилд, сәһ. 149.

¹ СССРИ тарихи, I һиссә, сәһ. 140.

енин тэсвиринэ һәср эдилмишдир. Бу-
рада сөһбөт әсасән III Иваннын өзүн-
дән кедир. Параграф ашағыдакы нә-
тичә илә гуртары: «Беләликлә, III
Иван заманында Шимал-Шәрғи Рус-
да әввәлки мүстәғил торпагларын
ериндә мәркәзләшмиш Рус дәвләти
әмәлә кәлди»¹.

Фактлар белә изаһ эдилдийи үчүн
шакирдләр чох вахт бу нәтичәйә кә-
лирләр ки, мәркәзләшмиш Рус дөв-
ләтинин ярадычысы III Иван өзү ол-
мушдур. III Иваннын фәалийәтинин
дәрсликдә верилмиш үмуми харак-
теристикасы бу нәтичәни даһа да
мөһкәмләдир.

Бә'зи муәллимләр бу характерис-
тика вә дәрсликдә, мәркәзләшмиш
Рус дәвләтинин әмәлә кәлмәсинин
конкрет тэсвиринә әсасланараг, III
Иваннын фәалийәтини идеализә эдир,
XV әсрин сонунда вә XVI әсрин әв-
вәлиндәки Русиянын тарихини өйрә-
диркән принципиал сәһвләр бура-
хырлар. Бу сәһвләрин маһийәти
мәркәзләшмиш Рус дәвләтинин тә-
шәккүл просесиндә княз һакимийә-
тинин вә «өзүнү мұдафиә тәләбаты-
нын» ролунун бөйүдүлмәсиндән, ар-
тырылмасындан ибарәтдир. И. В.
Сталин Европанын шәргиндә мәр-
кәзләшмиш дәвләт яратмағын ху-
сийәтләри һаггында мә'лум чыхы-
шында бу ики амили гәйд этмишдир.
Лакин муәллимләр һәммин амилләр-
дән данышаркән бу дәвләтин фео-
дал-тәһкимчилик характерини, кәнд-
лиләр вә феодаллар арасында синфи
зиддийәтин кәскинләшмәсини нә-
зәрән гачырырлар. һәмчинин, Ру-
сияда мәркәзләшмиш дәвләтин әмә-
лә кәлмәси просесинин ики чәһәтини
гарышдырырлар: 1) Рус халгынын
ваһид мәркәзләшмиш дәвләтдә бир-
ләшмәси вә 2) Русияда мүтләғийә-
тин тәшәккүл тапмасы. Һалбуки бу
и.к. чәһәт, өз тарихи инкишафында
бир-бири илә сых бағлы олса да,
мүхтәлиф һадисәләрдир.

Өлкәмизин тарихи инкишафында
IV Иваннын чарлыг илләри, шүбһәсиз
бир сыра мүтәрәғги һадисәләрлә дә

характеризә эдилир. Тәрәғги һәр
шейдән әввәл XVI әсрин 60—70-чи
илләриндә, йә'ни опричинна азғын-
лашанадәк Русиянын иғтисади йүк-
сәлишиндә өзүнү көстәрмишди.

Лакин тарихчи бу мүтәрәғги һади-
сәләри гәйд этмәклә бәрәбәр IV
Иван мүтләғийәтинин синфи маһий-
йәтини нәзәрән гачырмамалыдыр,
бу мүтләғийәт тәһкимчи мүлкәдар-
ларын диктатурасы иди, кәндлиләр
үзәриндә зоракылығын, чәбрип ху-
сусяи формасы иди. IV Иваннын исла-
һатынын об'ектив мәзмуну (ялныз
феодал пәрәкәндәлиийи галыгларына
гаршы мүбаризә дейил) илк нөвбә-
дә мәһз бу ганлы диктатураны бәр-
гәрар этмәкдән ибарәт иди. Мәркәз-
ләшмиш дәвләт һәлә IV Ивандан
габаг әмәлә кәлмишди. Әлбәттә,
феодал пәрәкәндәлиийинин галыг-
ларына гаршы мүбаризә кедирди вә бу
мүбаризәнин мүтәрәғги әһәмийәти
вар иди, лакин пәрәкәндәлик дөв-
рүнә гайытмаг имканы мәсәләси ар-
тыт ортая атылмырды. Инди башга
әсас вәзифәләр ирәли сүрүлүрдү:
феодал синфинин ән бөйүк һиссәси
олан дворянлар үчүн биринчи план-
да дуран мәсәлә торпаг үзәриндә
феодал мүлкийәтинин енидән бө-
лүшдүрүлмәси вә бияр-тәһкимчилик
тәсәррүфатынын мөһкәмләдилмәси
мәсәләси иди. IV Иваннын һөкмран-
лығы дөврүндә дәвләт апараты мәһз
бу әсас вәзифәни еринә етирмәйә
уйғунлашдырылмышды.

IV Иван тәрәфиндән яйылан тәһ-
кимчилик мәфкурәси дә һәммин бу
мәсәләләри һәята кечирмәйә доғру
йөнәдилмишди.

Бүтүн бу фактлар көстәрир ки,
IV Иванны вә онун ачыг ашкар тәһ-
кимчилик сиясәтини идеализә этмәк
үчүн һеч бир әсас йохдур. Буна бах-
маяраг, истәр элми вә бәди әдә-
бийятда, истәрсә тәдрис тәчрүбәсин-
дә белә идеализә этмәк һаллары ке-
ниш яйылмышдыр.

IV.

«Русия империясынын әмәлә кәл-
мәси вә тәһкимчилийин даһа да ин-
кишаф этмәси» бөлмәсинин өйрәнил-
мәсиндә дә енә шәхсийәтә пәрәс-

¹ ССРИ тарихи, I һиссә, сәһ. 142.

тишлэ чох алагадар олан бөйүк нөг-
санлар вардыр. Бу бөлмөдө I Пйот-
рун ислаһатчылыг фэалийэтинэ вэ
онун һөкүмэтинин харици сиясэтинэ
хүсуси диггэт верилир, XVIII эс-
рин биринчи рүбүндэ баш вермиш
бүтүн һадисалардэ I Пйотрун тэрэг-
гипэрвэр ролу һаддиндэн артыг бө-
йүдүлмүш шәкилдэ, хүсусилэ габа-
рыг көстәрилик. Биз һәр ердэ I
Пйотру көрүрүк. О, Русиянын керидэ
галмасына гаршы мүбаризэ апары-
р, о Русиянын мүһасирэйэ алын-
масына гаршы мүбаризэ апарыр, о,
гызғын иш көрүр, истигамәт верир,
чезаландырыр вэ с.

Шакирдләрин диггәтини Пйотрун
бу үмүммили мәсәлени һәлл этмәк
уғрунда мүбаризәсинә чәлб этмәк вә
ялныз бунун үзәриндә даянмаг ишин
әслиндә халг күтләләринин ролуну,
о заман йүксәк нөгтәйә галхмыш ич-
тимаи мүнәгишәләрин, тоггушмала-
рын бүтүн кәскинлийини, әсарәт ал-
тына алынмыш кәндлиләрин двор-
янлара гаршы синфи мүбаризәсинин
тәрәггипәрвәр әһәмийәтини өртүб-
басдырмаға вә яхуд бунлары садәчә
сая алмамаға кәтириб чыхартмыш-
ды.

Доғрудур, IX синиф дәрслииндә
I Пйотр сиясәтинин ичтимаи маһий-
йәтинә гиймәт верилир, хүсусилә
И. В. Сталинин бу көстәриши гейд
эдилик ки, о заман «кәндлиләрин дәр-
иләрини үч гат союрдулар», лакин
шакирдләрин һафизәсиндә Пйотр
һәр шейдән әввәл бүтүн синифләрдән
йүксәкдә дуран вә өлкәнин техни-
кигисади, сияси вә мәдәни керили-
йини ләғв этмәк үчүн (бу исә мүһа-
сирәнин ярылмасы илә сых алагадар
иди) үмүмхалг мәсәләләрини һәлл
эдәп милли даһи кими чанланыб га-
лыр. Шакирдләр чох вахт I Пйот-
рун вә онун һөкүмәтинин сиясәтинин
әсас сәбәбләрини баша дүшмүрләр.

Русиянын бир чох габагчыл адам-
лары—һәм Пйотрун мүасирләрни,
һәм дә сәләфләрни баша дүшүрдү-
ләр ки, Русия дәвләтинин зәифли-
йинин сәбәби Русиянын керидә гал-
масыдыр. Пйотрун көзәл чәһәти бун-
дан ибарәтдир ки, феодал-тәһкимчи-

лик дәвләти шәраитиндә Русиянын
ичтимаи-иғтисади инкишафында до-
ған мәсәләләрни һәлл этмәк үчүн мүм-
күн олан бүтүн тәдбирләрни һәята ке-
чирмәйә йоллар, гүввәләр вә васитә-
ләр тапа билмишдир.

I Пйотр, IV Иван кими, тәһким-
чи-мүлкәдарларын диктатурасыны
һәята кечирирди. Пйотрун һөкмран-
лыгы илләриндә бияр-тәһкимчилик
тәсәррүфаты даһа да инкишаф эдир
вә мөһкәмләнирди. Чар мүтләғийә-
ти дә мөһкәмләдиликди. Халг һәрә-
кәти һәр ердә амансызчасына яты-
рылырды. Пйотрун давраһышында
чох вахт мүстәбидлик, екәбаш мүл-
кәдар зүлмкарлығы өзүнү көстәрир-
ди.

В. И. Ленин Пйотр дөврүндә Гәр-
би Авропа мәдәнийәти наилийәт-
ләриндән Русияда нечә истифадә
олундуғуну характеризә эдәрәк яз-
мышдыр ки, Пйотр «вәһшилийә гар-
шы вәһшичәсинә мүбаризә васитәлә-
ри тәтбиг этмәкдән чәкинмәмиш-
дир»¹.

I Пйотр дөврүнүн наилийәтләрин-
дән, һәмчинин Пйотрун шәхси кей-
фийәтләриндән данышыркән онун
сиясәтинин синфи характерини нәзәр
алмаг лазымдыр. Онун һөкмран-
лығы дөврүндә әлдә эдилмиш на-
илийәтләр вә мүвәфғәғийәтләр илк
нөвбәдә халгын—кәндлиләрин вә сә-
нәткарларын кәркин әмәйинини пәти-
чәси иди. Халг күтләләрни заводлар
тикир, шәһәрләр салыр, ени сәнәе
мүәссисәләриндә ишләйир, доғма
торпағын сәрһәлләрини мулафиә
эдир, Шимал мүһарибәси чәбһәлә-
риндә өз ганыны төкүрдү. Кәндлилә-
рин вә сәнәткарларын әмәйн сайә-
синдә әлдә эдилмиш вәсантлә ени
мүәссисәләр, низами орду вә донан-
ма ярадылырды. Мүәллим элә этмә-
лидир ки, шакирдләр Русия империя-
сынын гүдәрәтнин артмасында халг
күтләләринин һәлләдичи ролуну ба-
ша дүшсүнләр. Бунула бәрәбәр
Пйотр дөврүндә һәята кечирилмиш
ислаһатын мүтәрәғги әһәмийәтини
дә азалтмаг лазым дейил.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 27-чи чилд,
сәһ. 343.

Лакін І Піотр һөкүмәтинин ислаһаты Русияда феодал-тәһкимчилик гурулушунун әсасларына тохумады. Русиянын итгисади вә ичтиман һөятиндакы әсас зиддийәтләр—феодал-тәһкимчилик гурулушу вә ени яранан буржуа-капиталист мүнәсибәтләр арасындакы зиддийәтләр гәтиййән һәлл әтмәди вә һәлл әдә билмәзд. Бу зиддийәтләрин һәлли уғрунда мүбаризә әдән халг күтләләр иди. Мәһз халг күтләләр өз яралдычы фәалийәти илә, өз синфи мүбаризәси илә феодал-тәһкимчилик гурулушунун әсасларыны сарсыдырдылар. Тәһкимчилик зүлмүнә гаршы йөнәлмиш халг үсянлары (Һәштәр-ханда үсян, Кондрати Булавинин башчылығы илә Дондакы үсян), шәксиз, мүтәрәгги әһәмийәтә малик иди. І Піотр һөкүмәтинин фәалийәтиндәки мүтәрәгги чәһәтләр гейд эдиркән Русия империясынын феодал-тәһкимчилик тәбиәтинин яддан чыхармаг олмаз. Көстәрмәк ләзымдыр ки, Піотрун ичтиман сиясәтинин әсас мәгсәди дворянлығы күчләндирмәк иди. Халг күтләләр илә һәмин бу феодал-тәһкимчилик зүлмүнә гаршы мүбаризәйә галхмышдылар. Халг күтләләринин вә феодалларын мәгсәдләр арасындакы бу зиддийәт синфи зиддийәт иди вә Русиядакы феодал-тәһкимчилик чәмийәтинин антагонист характерини әкс әтдирирди.

V.

XVIII әсрин 60-чы илләриндән XIX әсрин 60-чы илләринәдәк Русиянын тарихинә даир бир сыра мәсәләләрә дә енидән бахмаг ләзымдыр. Бу әср програмда тәһкимчиликтин позулмасы вә капиталист мүнәсибәтләринин инкишафы дөврү кими характеризә эдилр.

Һазыркы тәдрис програмы бу дөврүн башланғычыны 1789—1794-чү илләрин Франса буржуа ингилабындан дейил, XVIII әсрин 60—70-чи илләриндән һесаб эдир ки, бу заман Русиянын өзүндә феодал-тәһкимчилик тәсәррүфаты позулмага башламыш, бунун нәтичәсиндә синфи зиддийәтләр о вахтадәк мисли көрүн-

мәнин дәрәчәдә кәскинләшмиш вә пәһайәт, Пугачовун башчылығы илә чох бөйүк кәндли мүһарибәсинә чеврилмишди.

Дәрсәлийин «XVIII әсрин икинчи ярысында дворян империясы» фәслинин мүүәлифи, II Екәтеринанын ролуну бөйүдәрәк, онун һөкмираңлығы дөврүндәки ени об'ектив-тарихи шәрапти кифайәт гәдәр ачыб көстәрмәмишдир. О, хусуси гейд эдир ки, Русиянын дөвләт идарәси вә тәсәррүфаты бу дөврәдә тамамилә позулмушду вә тәнәззүл эдирди, ләкин булунла бәрәбәр, о, мүүййән дәрәчәдә һадисәләр II Екәтеринанын шәхсийәти илә чох бағлайыр. Мүүәлиф языр: «Екәтерина, задәкан тәһкимчи дөвләтинин һәдәләйән бу тәһлүкәни баша дүшүрдү. О, билирди ки, дөвләти мөһкәмләндирмәк үчүн дөвләт идарәси ишини гайдаа салмаг, орду-ну гүввәтләндирмәк вә тәсәррүфаты бәрпа әтмәк ләзымдыр. Онун фикринчә анчаг күчлү дөвләт һакимийәти, кенишләнән кәндли үсянларыны даяндыра биләрди»¹.

Сонра дәрсликдә II Екәтеринанын маарифпәрвәрлийи әтрафлы тәсвир эдилр.

XVIII әсрин икинчи ярысында тәһкимчилик тәсәррүфатынын вәзнийәтинин вә тәһкимчилијә даир фәрманлары тәһлил әтмәкдән әввәл II Екәтерина белә бир хасийәтнамә вермәк бу императричанын Русия тарихиндәки һәгги ролу һаггында янлыш тәсәввүр оядыр.

Феодал-тәһкимчилик гурулушу Русиянын ени мүтәрәгги инкишафы үчүн бир бухова чеврилдийи заман, рус дворян синфи өз сиясәтинин бүтүн кәскинлийинин һәр шейдән әввәл халг күтләләринә гаршы йөнәлтиди. Бу заман II Екәтерина сияси һакимийәтинин силаһы олан дөвләт апаратыны даһа дә күчләндирмәйә вә мөһкәмләтмәйә бөйүк әһтияч һиссәдән дворянларын кәндли мүһарибәсиндән сарсылмыш мөвгеини мөһкәмләтмәк үчүн аз иш көрмәди. Ла-

¹ ССРІ тарихи, II һиссә (9-чу синиф үчүн), Азәрнәшр, 1956, сәһ. 62.

кин «идарэнин гайдая салынмасыны, ордунун күчлэндирилмэсини вэ тэсэррүфатын бэрпа эдилмэсини» шэхсэн онун адына язмаг, элбэттэ, дүз дейилдир. Бу чәһэтдән II Екаторинанын ролуну бөйүтмәк, лазым дейилдир.

II Екаторинанын вэ онун һөкүмәтинин харичи сиясәти дахили сиясәтинин давамы иди вэ дворянларын харичи сиясәт аләминдәки мөвгеләрини мөһкәмләтмәйә, ени торпагларын ишғалына, феодал истисмары даирәсини кенишлөндирмәйә йөнәлдилмишди. Бу сиясәт, һәмчинин, Русиянын феодал вэ тачирләрдән ибарәт һаким даирәләринин Чәнуб дәнннзләринә чыхмаг, дәннз лиманларыны әлә кечирмәк, тичарәти кенишлөндирмәк вэ стратеги мәнтәгәләрә саһиб олмаг тәләбатыны да әкс этдирирди.

II Екаторина һөкүмәтинин харичи сиясәтинин бә'зи чәһәтләринин об'ектив-мүтәрәгги әһәмийәтини инкар этмәк олмаз, лакин бунлары Екаторинанын рус дворянлығы мәнафеинә уйғун олараг өз гаршысына гойдуғу мүртчә мөгсәдләрлә гарышдырмаг лазым дейилдир.

Мүәллим чаризмин харичи оиясәтинә синфи гиймәт верәрәк бунулла шакирдләрин мүрәккәб тарихи мәсәләләри формал дейил, диалектик сурәтдә, тарихи һадисәләрин зиддийәтләрини ачмаг йолу илә, бунларын синфи маһийәтини дүрүст баша дүшмәк йолу илә һәлл этмәләринә ярдым көстәрмәлидир.

VI.

Русияда капитализмин инкишафы дөврүндәки бүтүн мүһүм һадисәләрә дә юхарыда көстәрдиийимиз ики гүввәнин мүбаризәси нөгтейи-һәзәриндән—чаризмин мүртчә сиясәти вэ халг күтләләринин мүтәрәгги, азадлыг мүбаризәси нөгтейи-һәзәриндән гиймәт вермәк лазымдыр. IX синиф үчүн ССРИ тарихиндән програмын вэ дәрслийин сон бөлмәси мәһз Русияда капитализмин инкишафы дөврүнә һәср эдилмишдир.

1861-чи илдә Русияда тәһкимчилик һүгугунун сүгуту вэ капитализ-

мин инкишафы сәбәбләрини айдынлашдырыркан мүәллим шакирдләрин сәвиййәсинә уйғун шәкилдә капитализмин артыб-бөйүйән мөһсулдар гүввәләри илә феодализмин көһнә истеһсал мүнәсибәтләри арасындакы мүнәгишәни изаһ этмәлидир. Бунун сәийәсиндә мүәллим шакирдләрә көстәрә биләр ки, мүлкәдарлары кәндли ислаһаты кечирмәйә мәчбур эдән әсас гүввә «Русияны капитализм йолуна чәлб эдән игтисади инкишаф гүввәси»¹ иди.

70-чи илләрдә фәһлә вэ халгчылыг һәрәкәтынын өйрәдилмәси илә әләгәдар олараг 1879—1880-чы илләрин ингилаби вәзиййәти үзәриндә гысача даянмаг лазымдыр, чүнки бу ингилаби вәзиййәт Парис Коммунасында сонра XIX әсрин соңуна яхын бейнәхалг ингилаби һәрәкәтын ән бөйүк һадисәси иди. Ингилаби вәзиййәтин әсас сәбәби мөһсулдар гүввәләрин капиталист характер илә ичтимай мүнәсибәтләрдә һәләдә давам эдән тәһкимчилик галыгла-ры арасындакы зиддийәтләрин кәскинләшмәси иди.

1879—1880-чы илләрин ингилаби вәзиййәтинин хүсусиййәти бундан ибарәт иди ки, бу дөврдә рус пролетариаты ингилаби һәрәкәтдә фәал иштирак әдирди, һалбуки 1859—1861-чи илләрин ингилаби вәзиййәти дөврүндә белә дейилди.

Халгдан айры дүшмүш народоволчулар чаризм әлөйһинә өз фәдакарчасына мүбаризәсини фәһлә һәрәкәты илә вэ сосялизмлә әләгәлөндирә билмәдиләр. Мәһз буна көрә народоволчуларын чаризмә гаршы мүбаризәси әввәлчәдән мәғлубиййәтә мөһкум олмушду.

Бунулла әләгәдар олараг шакирдләрин дигтәтини «гөһрәманлар» вэ «гара чамаат» һаггында халгчылыг консепсиясынын дүзкүн олмадығына, бу консепсиянын, һәмчинин чаризмлә «әлбәяха вурушма» кими народоволчу фәрди террор тактикасынын пролетар мәфкурәси илә бир

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 107.

ерэ сығмадығына чәлб этмәк лазымдыр.

IX синиф үчүн дәрслийин сон фәслин 1881—1899-чу илләрдә фәһлә синфинин чаризмә гаршы мүбаризәсин тарихинә һәср әдилмишдир. Бу фәсилдә В. И. Ленинин фәәлиййәти илә вә онун Русияда ингилаби марксист партия уғрунда мүбаризәсин илә бағлы олан рус азадлығ һәрәкатында ени пролетар мәрһәләсинин башланмасынын әһәмиййәтинин хусуси гейд этмәк лазымдыр. IX синиф үчүн ССРИ тарихи програмынын изаһат вәрәгиндә хусуси гейд әдилдийи кими, Русияда пролетариатын инкишаф этмәси вә тәдричән өз өлкәсинин әсас ингилаби гүввәсинә, бүтүн дүняда ингилабчы пролетариатын габагчыл дәстәсинә чеврилмәси тарихинин бизим кәнч нәсл үчүн, онун совет вәтәнпәрвәрлийи вә совет ингилаби ифтихар һиссиндә тәрбийәләндирилмәси үчүн бөйүк тәлим вә тәрбийә әһәмиййәти вардыр.

IX синиф үчүн ССРИ тарихиндән һазыркы дәрсликдә дүзкүн гейд әдилир ки, Русияда марксизм һәрәкатынын көкләри кечән әсрин 80-чы илләри илә бағлыдыр, о заман, 1883-чү илдә Г. В. Плехановун башчылығы илә марксист «Әмәк азадлығы» групу ярадылмышды.

Дәрслийин 58-чи параграфында дүзкүн көстәрилик ки, Русияда ингилаби марксист партиянын рүшәйми Ленинин рәһбәрлийи илә сосялизми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәйә башлаян Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» (1895-чи ил) олмушдур.

Лакин 58-чи параграфын Русияда ингилаби партия уғрунда мүбаризәнин башланмасына һәср әдилмиш һиссәси белә бир янлыш тәсәввүр ярадыр ки, куя Петербургдан сонра бу мүбаризәнин икинчи мәркәзи Загафгазия олмушдур вә бурада куя В. И. Ленинлә «эйни заманда» И. В. Сталин Күрчүстандакы халгчыларә гаршы вә күрчү «легал марксистләрә» гаршы барышмаз мүбаризә апармышдыр.

1894-чү илдә, йә'ни Петербургда В. И. Ленинин мәшһур «Халг достлары» нәдир вә сосял-демократларә гаршы онлар нечә мүбаризә әдирләр?» әсәри яйылдығы заман И. В. Сталинин чәми 15 яшы олдуғуну ядымыза салсаг, тамамилә айдын олар ки, о «В. И. Ленинлә эйни заманда» халгчыларә вә легал марксистләрә гаршы барышмаз мүбаризә апарә билмәзди.

Әлбәттә, шакирдләри дәрсликдә тәсвир олунмуш фактларла—Загафгазияда сосял-демократ тәшкилатларынын яранмасы, И. В. Сталинин ролу илә таныш этмәк лазымдыр. Лакин ерләрдә, о чүмләдән Загафгазияда сосял-демократ тәшкилатларынын инкишафыны шакирдләрә ленинчи Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагынын» фәәлиййәти илә сых әләгәдә көстәрмәк лазымдыр.

Партиянын XX гурултайы бүтүн халгларын зәһмәткешләри арасында гәрдашчасына гаршылығлы әләгәни мөһкәмләндирмәйин мөфкурә әсасы кими сосялизм вәтәнпәрвәрлийини бейнәлмиләлчиликлә үзви сурәтдә бирләшдирмәк вәзифәсини ирәли сүрмүшдүр. Биз бүтүн тәрбийә ишимиздә бу көстәриши һәятә кечирмәлийик. Бурадан айдындыр ки, рус халгынын наилиййәтләрини башга халгларын наилиййәтләринә гаршы гоймаг олмаз. Биз шакирдләри дүнянын бүтүн халгларынын—бүтүн бөйүк вә кичик халгларынын тәрәггипәрвәр милли ән'әнәләринә дәрин һөрмәт руһунда тәрбийә этмәлийик.

Бунунла бәрәбәр дүняда биринчи сосялизм өлкәси олан Вәтәнимизин наилиййәтләрини кичилтмәмәлийик. Рус халгынын габагчыл мәдәниййәтинин башга халгларын мәдәниййәтинә бөйүк тәсирини бүтүн әзәмәти илә көстәрмәли вә бу заман, әлбәттә, өлкәмиздәки халгларын вә харичә өлкәләрин мәдәниййәтинин рус мәдәниййәтинә гаршылығлы тәсирини яддан чыхармамалыйыг.

VII.

10-чу синифдә өйрәнилән бир сыра тарихи проблемләрә дә шәхсий-

йәтә пәрәстиши вә онун нәтичәләрини арадан галдырмаг һаггында көс-тәришләр нөгтейи-пәзәриндән ени-дән бахмаг лазымдыр.

Шәхсийәтә пәрәстиши арадан галдырмага чалышан 10-чу синиф тарих мұәллимләриниң әсас вәзи-фәси һәмни синифләрдә өйрәнилмә-ли олан ени тарихи дөврләрини об-ектив процесләрини вә тарихи га-нунауйғунлуғларыны дәриндән изаһ этмәкдир. Шакирдләр Русиядә про-летар ингилабыны вә Русиянын со-сялизмә кечдийини лабүд этмиш әсас тарихи гаунауйғунлуғлары баша дүшмәлидирләр.

XX әсрин әввәлиндә Русиянын ич-тиман-игтисади инкишафынын өйрә-нилмәси ашағыдакы мұһүм мәсәлә-нин шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәсинә көмәк этмәлидир: чар Руоиясынын бүтүн империализм зид-дийәтләринин дүйүн нөгтәсинә чев-рилмәсинин обектив сәбәбләри нә-дән ибарәт иди? Бу зиддийәтләр элә дәрин вә барышмаз иди ки, он-лары ялныз ингилаб һәллә эдә бил-миши.

Русиядә монополизмә гәдәр олан капитализмдән монополист капита-лизмә кечид, малиййә капиталынын инкишафы, ири сәнәе истәһсалаты-нын, хүсусилә металлуркиянын вә метал э'малынын йүксәк сәвиййәси вә ити сүр'әти, фәһлә синфиниң эң бөйүк вә техники чәһәтдән тә'мин әдилмиш мұәссисәләрдә йығылыб мәркәзләшмәси — империализмин бүтүн бу хүсусийәтләри Русиядә 1861-чи ил ислаһатындан сонра да-вам эдән тәһкимчилик галығлары шәраитиндә әмәлә кәлир вә инки-шаф әдирди.

Эң ени—капиталист империализми мұнасибәтләриниң капитализмә гә-дәр олан вә бүтүн игтисади гурулу-ша, Русиянын бүтүн синифләриниң гаршылығлы әлағәләринә тә'сир кәс-тәрәң мұнасибәтләрлә нечә узлаш-дығыны шакирдләрә конкрет сурәт-дә кәстәрмәк лазымдыр.

Империализм дөврүндәки Русияя һәср әдиктмиш бөлмәдә шакирдләр үчүн айдылашдырмаг лазымдыр ки,

иә үчүн мәһз Русия үмүмдүния тари-хиндә ени дөвр ачмалы иди, онун фәһлә синфи исә өз габагчыл дәстә-си олан Коммунист партиясынын рәһбәрлийи илә империализмин дев-рилмәси уғрунда вә сосялизмин гәл-әбәси уғрунда бөйүк мұбаризәни баш-ламалы иди.

Шакирдләрә кәстәрмәк лазымдыр ки, Русия садәчә компрадор капита-лизм типли керидә галмыш бир өлкә дейилди, әксинә, XX әсрин әввәлин-дә Русия сәнәиндә артыг йүксәк инкишаф этмиш капитализм вар иди, бу капитализм кәнддә ярымтәһким-чилик мұнасибәтләриниң галмасы илә узлашырды.

Мүәллим Русиядә сосялист инги-лабынын ялныз обектив сәбәбләри-ни дейил, субектив сәбәбләрини дә ачыб кәстәрмәлидир. Зүлмүн мұх-тәлиф пөвләриниң (капиталист, мүл-кәдар, мүстәмләкә) бир-бири илә бирләшмәси ингилабын лабүдлүйүнү тә'йин этмиши, бу ингилабда онун һәрәкәтвәричн гүввәси олан халг күтәктәри, фәһләләр вә кәндлиләр бөйүк, чоңгун бир эпержи илә чы-хыш этмәли идиләр. Русиянын кон-крет-тарихи шәраитиндә (бу конкрет-тарихи шәраит дәрсләрдә айдын-лашдырылмалыдыр) ени әсрин баш-ланғычы үчүн ики ичтиман мұһари-бә аловланырды. Бу мұһарибәләрини бири—дворян-мүлкәдар синфи илә бүтүн тәһкимчилик арасында олан мұһарибә—феодал-тәһкимчилик чә-миййәтиниң чоңдан әмәлә кәлмиш зиддийәтләри зәмининдә аловла-нырды, икинчи мұһарибә исә шәһәр вә кәндиң буржуа гүввәләри илә про-летариат вә ярымпролетариат ара-сындакы мұһарибә—сүр'әтлә инки-шаф эдән капиталист мұнасибәтләри шәраитиндә кәскинләширди. Бу ики ичтиман мұһарибәни доғуран зид-дийәтләри ялныз фәһлә синфиниң башчылыгы илә, онун ингилаби аван-гарды олан ени типли марксист пар-тиясы тәрәфиндән йөнәлдилән фәһлә синфи вә кәндлиләрни иттифагы ки-ми ени ичтиман гүввә һәллә эдә бил-ләрди. Өлкәмиңни 1900—1917-чи ил-ләр дөврүндәки тарихини шакирд-

лэрэ өйрөтдийнмиз заман бу идея диггэт мэркэзиндэ дурмалы, эсас идея олмалыдыр.

Россия буржуазиясы өлкөдө амалэ кэлмиш дэрини зиддиййэтлэри һэлл эдэ билмээди. О, кэндии мэхсулдар гүввалэриниин гол-ганадыны ача билмээди, чүнки бунун үчүн аграр-көнд-ли синфинин һакимиййэтини (мүт-лэгиййэти) девирмэк йолу илэ, өлкө-нини бүтүн ичтимаи гурулушуну кениш сүрөтдө демократлашдырмаг йолу илэ эн гәти шәкилдэ һэлл эт-мэк лазым иди.

Сов.ИКП-нин XX гурултайынын көстөришлэринэ асасланараг онунчу синфин ССРИ тарихи курсунда фәһ-лэ һәрәкаты тарихиниин вә Комму-нист партиясынын тарихини дүзкүп ишыгландырылмасына даһа артыг диггэт вермэк лазымдыр. Шакирд-лэри марксизм-ленинизмдин эсас идеясы илэ, ингилаби фәһлэ һәрәка-ты илэ таныш этмэк, Россиянын халг күтлэлэриниин ичтимаи вә милли азадлыгы уғрунда мүбаризэдэ фәһ-лэ синфиниин авангард ролуну кон-керт шәкилдэ көстөрмөк вә өлкө-миздэ сосялизм уғрунда мүбаризэ тарихиндэ Коммунист партиясынын рәһбәр вә истигамәтләндиричи ролу-на хүсуси диггэт вермэк лазымдыр.

Онунчу синифлэрин ССРИ тари-хи курсунда ССРИ тарихини дүня тарихи илэ алағадар көстөрмөк чох мүһүм мәсәләдир. Россияда фәһлэ һәрәкаты бейнәлхалг фәһлэ һәрәка-тынын бир һиссәси кими мейдана чыхмышдыр. Рус ингилабчы сосял-демократлары Гәрби Авропа сосял-демократларынын тәчрүбәсини нә-зәрә алырдылар вә ленинизм проле-тариатын синфи мүбаризәсиниин ял-ныз Россиядакы тәчрүбәсиниин дейил, әйни заманда бейнәлхалг миғасда тәчрүбәсиниин үмумиләшдирилмәси иди. Рус пролетариаты башга Авро-па өлкәлэриниин фәһлэлэринэ нисбә-тән фәал сийаси мүбаризэ йолуна кеч чыхды, ләкин һәлә XX әсрин әввә-линдә о, бейнәлхалг пролетариатын габагчыл дәстәси олмушдур.

10-чу синфин ССРИ тарихи кур-сунда пролетариатын ени типли ин-

гилаби партиясыны һазырламаг вә яратмаг ишиндә пролетариатын рәһ-бәри В. И. Лениниин вә онун этра-фында бирләшмиш башга рус пе-шәкар ингилабчыларынын, Ленин тәрәфиндән ярадылмыш марксист гәзет «Искра»нын нә гәдәр бөйүк рол ойнадығыны 9-чу синифлэ олдуғу кими конкрет көстөрмәк лазымдыр. Бунула алағадар олараг нәзәрә ал-маг лазымдыр ки, «УИК(б)П тари-хи гыса курсунда» бә'зи мәсәләләр И. В. Сталинин шәхсиййәтинә пәрәс-тиш мөвгеиндән ишыгландырылыр вә бунун нәтичәсиндә В. И. Ленинин һәгити ролу бүтүн бөйүк мә'насы вә әһәмиййәти илэ ачылыб көстөрил-мирди.

Мәсәлән, РСДФП-нин II гурул-тайында болшевикләр партиясынын ярадылмасы вә Ленинин ролу мәсә-ләси изаһ әдилиркән кечмиш сәһвләри дүзәлтмәк лазымдыр. «УИК(б)П тарихи гыса курсунда» дейилир ки, ени типли партиянын эсасыны ялныз 1912-чи ил Прага конфрансы гоймушдур. һәгигәтдә исә В. И. Ленин көстөрмишдир ки, болшеви́змдин эсасыны РСДФП-нин II гурултайы гоймушдур. В. И. Ленин языр: Сияси фикрин чәрәяны кими вә с и я с и п а р т и я к и м и болше-визм 1903-чү илдән яшайыр.

Рус-япон вә биринчи дүня мүһа-рибәлэриниин ролу мәсәләси дә ма-рағлыдыр. Тарихчиләр һәм биринчи, һәм дә икинчи мүһарибәни импери-алист мүһарибәси һесаб әдирдиләр. Бу мүһарибәләр күтлэләрә әяни олараг көстәрди ки, Россияда импе-риализмдин инкишафынын давам эт-мәси өлкәмиздин милли истиглалий-йәтиниин йох олмасына, итирилмәси-нә апарыб чыхара биләрди. Бунун-ла бәрабәр һәм рус-япон мүһарибә-си, һәм дә биринчи дүня мүһарибәси лабүд олараг ингилабы яхынлашды-ран зиддиййәтлэри кәскинләшдиричи амилләр иди.

Мүәллим, Ленинин империализм һаггында тә'лиминә архаланараг, бу тә'лимин эсасларыны шакирдләрә изаһ әдәрәк, империализм дөврүндә империализм зәнчириниин зәиф һәл-

гәси һаггында Ленин тә'лимни ай-дын баша салмалыдыр. Бу нәзәрий-йәдән пролетар ингилабы йолу илә империалист мұһарибәсиндән гур-тармаг имканы һаггында мұһүм сия-си нәтичә чыхарылды. Биринчи дүня мұһарибәси илләриндә сосялизм бир вә я бир нечә өлкәдә галиб кәл-мәсинин мүмкүн олдуғу һаггында Ленин тә'лими ярадылмышды. Ленинин рәһбәрлийи алтында бол-шевикләрин өлкәмиздә сосялизмн гәләбәси уғрунда бүтүн сонракы мұ-баризәси үчүн бу тә'лимн сон дәрә-чә бөйүк әһәмиийәти вар иди.

VIII.

Партиянын XX гурултайы көстәр-мишдир ки, һәр бир өлкә өзүнә мәх-сус йолла сосялизмә кәлиб чыхача-дыр. Бурадан бизим өлкәмизин дә сосялизмә кәтириб чыхаран йолун өзүнә мәхсус хусусийәтләрини көс-тәрмәк вәзифәси доғур.

Русияда бүтүн империализм дөв-рүнү Октябрь сосялист ингилабынын об'ектив вә суб'ектив сәбәбләринин етишмәси дөврү кими өйрәнмәлийик. Феврал буржуа-демократик ингила-бындан сонра, Ленинин апрел тезис-ләриндән башлаяраг тарихин бүтүн сонракы кедишини буржуа-демокра-тик ингилабынын бөйүк сосялист ин-гилабына кечмәси һаггында, сося-лизмн бир өлкәдә галиб кәлмәсинин мүмкүн олдуғу һаггында Ленинин тә'лими илә әлағәдар өйрәнмәк ла-зымдыр.

В. И. Ленин, пролетар ингилабы-нын даһиси кими, фәһлә синфинин һәлә һакимийәти әлә алмасындан чох габаг фәһлә синфинин сосялизм уғрунда мұбаризәсинин ганунауй-ғунлуғлары мәсәләсини ирәли сүр-мүшдү. О, 1905—1907-чи илләр ин-гилабыны да һәмн бу перспектив-ләр нөгтейи-нәзәриндән гиймәтлә-дирир вә көстәрирди ки, буржуа-де-мократик ингилабында пролетари-а-тын һекемонлуғу идеясы пролетар диктатурасы идеясынын рүшейми-дир.

1917-чи илин феврал вә октябр айлары арасындакы дөврдә партия буржуа-демократик ингилабын бә-

йүйүб сосялист ингилабына кечмәси уғрунда күтләләрин ингилаби мұба-ризәсинә рәһбәрлик эдирди. Фәһлә-ризәсинә рәһбәрлик эдирди. Фәһлә-ләр вә кәндлиләр һакимийәти динч йолла, Советләрин көмәйилә әлләри-нә ала билсәйдиләр, сосялизм гур-маг үчүн реал имканлар әлдә этмиш олардылар. Икки һакимийәтлилийин синфи маһийәтинн характеризә эдиркән биз тарих дәрсләриндә үму-ми формулларла кифайәтләнирдик вә 1917-чи илдә һакимийәт уғрунда мұбаризә эдән мұхтәлиф сияси пар-тияларын синфи мәзмунуну вә сияси шұарларыны кифайәт гәдәр тәһлит этмирдик.

Октябрь ингилабынын ән мұһүм мә-сәләрини айдынашдырмаға баш-лайыркән хусуси гейд этмәк лазым-дыр ки, бизим дәрсликләрдә вә Ок-тябрь ингилабынын тарихинә даир бир чох әсәрләрдә И. В. Сталинин ролу В. И. Ленинин ролундан хейли артыг ишығландырылды, күтләләр-ин ролу, һәмчинин сосялист инги-лабынын гәләбәсини тә'мин этмиш рәһбәр, тәшкилатчы вә илһамверичи бир гүввә олан Коммунист партия-сынын ролу кифайәт гәдәр конкрет сурәтдә көстәрилмирди. Партия Пет-роградда вә өлкәнин башга шәһәр-ләриндә үсяни нечә һазырламыш-дыр, ерли партия тәшкилатларынын фәалийәти нәдән ибарәт иди вә са-ир бу кими мәсәләләр гәтиййән га-нәэдичи шәкилдә вә мәзмунда ишы-ғландырылмырды. И. В. Сталинин тәрчүмәйи-һалында үсянә рәһбәрли-йин бүтүн хидмәти И. В. Сталинин адына язылыр, 65-чи сәһифәдә ачығ дейлир ки, «бүтүн үсян һазырлығы ишинә билаваситә Сталин рәһбәр-лик эдирди». Һәрби-ингилаб компю-синин һей'әтинә даһил олан партия мәркәзинин о бири үзвләри—Сверд-лов, Дзержински, Бубнов, Уритски-нин һеч ады да чәкилмир.

Вәтәндаш мұһарибәсинин ишы-ғландырылмасынын бә'зи мәсәләләрә үзәриндә даянмаг лазымдыр. Бура-да халг күтләләринин олдуғча бөйүк ингилаби руһ йүкәклийи гейд әдл-мәлидир. О заман халг күтләләринин гаршысында өлүм-дириш мәсәләси

гоюлмушду, я онлар азад вэ мүстә-гил яшаячаг вэ яхуд да империализм-нин эсарәти алтына дүшүб өз сия-си истиглалыйәтини итирәчәкдиләр. Бу мәсәләнин һәлли ялныз халг күт-ләләринин империализм тәзийгинә нә дәрәчәдә күчлү мүғавимәт көстә-рәчәкләриндән, пролетар диктатура-сынын өзәйи, әсасы олан Комму-нист партиясынын өз тәшкилатчылыг ролуну нә дәрәчәдә бачарыгла еринә стирәчәйиндән асылы идн.

Вәтәндаш мүһарибәси тарихинин бә'зи мәсәләләринин изаһына енидән бахмаг лазымдыр. Биз билирик ки, вәтәндаш мүһарибәсиндә әлдә эдил-миш аз гала бүтүн һәлләдичи гәлә-бәләр И. В. Сталинин һәрби дүһа-сынын адына язылырды. Әлбәттә, онун нә Октябр ингилабында, нә дә вәтәндаш мүһарибәсиндәки ролуну кичилтмәк лазым дейилдир. Лакин бу ролу бөйүтмәк дә лазым дейилдир. И. В. Сталинин ролунун бөйүдүлмә-си нәтичәсиндә нә өз сосялист вәтә-нини мүдафиә этмиш халг күтләләри-нин гәһрәманылығы вә фәдакарлығы, нә партиянын рәһбәрлик ролу, нә ин-гилаб даһиси В. И. Ленинин исти-гамәтвериичи һәрби фәалийәти көзә көрүнмүрдү.

Х.

10-чу синиф дәрслийинин ени нәш-риндә хүсуси гейд эдилтир ки, ССРИ-ни яратмаг үчүн бүтүн һазырлыг ишләри В. И. Ленинин рәһбәрлийилә көрүлүрдү. Коммунист партиясынын милли сиясәтини, совет халгларынын бирләшдиричи һәрәкатында рус хал-гынын ролуну, ени чоһмилләти совет дәвләт формасынын ярадылма-сынын бөйүк бейнәлхалг вә дахили әһәмийәтини әһәтә эдән бу кениш мөвзу үзәриндә мүәллим әтрафлы даянмалыдыр.

Хүсуси гейд этмәк лазымдыр ки, дәрслийин кечмиш нәшрләриндә, партия тарихинин «Гыса курсу» әса-сында, ССРИ-нин тәшкил эдилмәси башлыча олараг И. В. Сталинин ады илә әлагәләндирилирди. Һәгигәтдә

исә Совет Сосялист Республикалары Иттифагынын тәшкилатчысы В. И. Ленин олмушдур. Совет республика-ларынын вәһид иттифаг дәвләтиндә бирләшдирилмәси вәзифәсини мәһз о ирәли сүрмүш вә бу мәсәләнин һәл-лигин өлкәмиздә сосялизм гуручу-луғу үчүн чоһ мүһүм әһәмийәтини көстәрмишдир.

Коммунист партиясы Лениндән сонра да совет халгыны Ленин идея-ларынын байрағы алтында ирәли апарыр вә үмүмдүня тарихи әһәмий-йәти олан гәләбәләр әлдә эдир.

Мүһарибәдән сонрақы дөвр тари-хи һадисәләрлә чоһ зәнкиндир. Бу һадисәләрин үмүми, сон дәрәчә йығ-чам очерки дәрсликдә вардыр. Ла-кин Совет Иттифагы Коммунист пар-тиясы XX гурултайынын бүтүн бу һадисәләр ичәрисиндә мүһүм ер тут-дуғуну хүсуси гейд этмәк лазымдыр. Гурултай бейнәлхалг мүнәсибәтлә-рин вә өлкәмиздә коммунизм гуру-чулуғунун ени тәчрүбәсини үмүми-ләшдирди, ялныз мүасир һадисәлә-рин дейил, кәләчәк һадисәләрин дә кедишини марксизм-ленинизм мөв-геиндән ишыгландырды. Гурултай Коммунист партиясыны, бүтүн совет халгыны коммунизм гурмаг уғрунда мүбаризәнин әзәмәтли планы илә си-лаһландырды.

XX гурултайда партиянын рәһбәр-лик этдийи халг күтләләринин сося-лизм гуручулуғундакы һәлләдичи ро-лу мәсәләси марксизм-ленинизм нөг-тейи-нәзәриндән дәрин ишыгланды-рылмышдыр. Гурултай шәхсийәтә пәрәстиши марксизм-ленинизмә яд олан, сосялизм гурулушунун тәбиә-тинә зидд олан, совет демократия-сынын инкишафыны вә совет чәмий-йәтинин коммунизмә доғру ирәли-ләмәсини ләнкидән бир һадисә кими гәти сурәтдә пislәмәшдир. Комму-нист партиясы шәхсийәтә пәрәсти-шин нәтичәләрини ахырадәк арадан галдырмаг әзминдә вә гәтийәтиндә-дир.